

Розділ 1

Між етнографічною дійсністю та кабінетним вишислом

Вступ. Критичні думки про «українську міфологію»

Зізнаюся, що коли видавництво запропонувало мені співпрацю над цією книгою, моїм найпершим імпульсом було відмовитись, адже поставлене завдання не викликало в мене достатнього ентузіазму через низку причин: дисертацію з відповідної теми в цілком традиційному етнографічному нурті я захистила вісім років тому¹ і вже відійшла від цієї проблематики, зосередившись на релігійності в конфесійно змішаних локальних спільнотах на польсько-українському пограниччі². Крім того, за останніх кілька років з'явилася низка добротних етнографічних праць на міфологічну тематику — як дисертаційних (Д. Троцан, А. Ніколаєва³), так і монографічних (Н. Левкович⁴), нарешті, існує якісне науково-

¹ Буйських Юлія. Нижча міфологія в системі традиційного світогляду українців (кінець XIX — початок XXI ст.): Дис. ... к. іст. наук. Рукопис. — К., 2010. — 251 с. (*Тут і далі прим. авт.*)

² Bujskich J. Stereotypy wyznaniowe i wierzenia mitologiczne o «swoich» i «obcych» na Polesiu Zachodnim Ukrainy: przypadek wspólnot protestanckich // *Slavia Orientalis*. — 2016. — Tom LXV, NR 1. — S. 106—129; Buyskykh I. Pomiędzy pamięcią a granicą: Ukraińska pielgrzymka na Kalwarię Paclawską // *Etnografia Polska*. — 2016. — Vol. 60. — S. 43—62.

³ Троцан Дарина. Образ дороги в системі традиційних уявлень українців (XIX — початок XX ст.): Дис. ... к. іст. наук. Рукопис. — К., 2013. — 232 с.; Ніколаєва Анна. Апотропеї та нормативи у повсякденному житті українців Полісся (кінець XIX — початок XXI століття): Дис. ... к. іст. наук. Рукопис. — К., 2014. — 341 с.

⁴ Левкович Надія. Народна демонологія Бойківщини. — Львів: СПЛОМ, 2015. — 228 с.

популярне видання, написане етнологом (В. Галайчук⁵). Отож, створення нового тексту, присвяченого традиційним віруванням та уявленням українців, не було нагальною потребою. Я також вважала, що науково-популярна книга, присвячена міфологічній проблематиці, не буде затребувана, бо українське суспільство вже мало б пройти через етап архаїзації суспільно-політичного життя й позбутися такого характерного для епохи 1990-х замилювання «архаїчністю», «традиційністю», «язичницьким корінням» багатьох явищ сучасної культури.

Врешті, я сподівалася, що соціум встиг розчаруватися в пляді «велесознавців», «спеціалістів із етногенезу» та інших «міфологів»⁶, які займалися профанацією науки, студіюючи відверту підробку — «Велесову книгу»⁷ і зазмічуючи інтелектуальний простір України текстами, не обтяженими науковою аргументацією⁸. Підкреслюю, що

⁵ Галайчук Володимир. Українська міфологія. — Харків: Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2016. — 288 с.

⁶ Наукова критика міфотворців, які вдавалися до сміхотворних «реконструкцій давнього світогляду українців» почалася ще наприкінці 1990-х — на початку 2000-х рр., про що буде сказано далі. На це було звернено увагу навіть у деяких університетських підручниках, таких як, наприклад: Борищенко В. Традиції та життєдіяльність етносу: на матеріалах святково-обрядової культури українців. — К., 2000. — С. 6. Однак широкого розголосу ця проблема не набула, на жаль, і досі.

⁷ Першою працею, яка розвінчувала «автентичність» «Велесової книги» як начебто джерела, була стаття Л. Жуковської: Жуковская Л. П. Поддельная докириллическая рукопись (К вопросу о методе определения подделок) // Вопросы языкознания. — 1960. — № 2. — С. 142—144. Найповніше ж зібрання міждисциплінарної критики цієї підробки було опубліковане тут: Что думают ученые о «Велесовой книге». — СПб.: Наука, 2004 — 238 с. Див. також джерелознавчу критику «Велесової книги» авторства Л. Клейн Л. Воскрешение Перуна. К реконструкции восточнославянского язычества. — СПб.: Евразия, 2004. — С. 115—123.

⁸ Див., наприклад: Лозко Г. С. Волховник: Карби язичницького віровчення: Правослов: Молитви до рідних богів. — К., 2001. — 144 с.; Лозко Г. С. Коло Свароже. Відроджені традиції. — К., 2004. — 224 с.; Войтович В. М. Амазонка. Богиня-Діва-Воїн. — Рівне: Видавець Валерій Войтович, 2008. — 924 с.; Войтович В. Генеалогія богів Давньої України. — Рівне: Видавець Валерій Войтович, 2007. — 556 с.; Войтович В. Українська міфологія. — К: Либідь, 2002. — 664 с. (Варта уваги фахова критична рецензія Василя Балушка на цю книгу: Балушок В. Думки з приводу нової книги про українську міфологію. Рец. на Войтович В. Українська міфологія. — К., 2002 // Народна творчість та етнографія. — 2004. — № 1—2. — С. 94—97.)

я говорю зараз не про явище «неоязичництва», яке, поділяючи думку М. Гримич, вважаю самобутньою та яскравою субкультурою із власним світоглядом, однак не релігією⁹. Утім, не можу оминати увагою той факт, що деякі представники цієї субкультури, маючи наукові ступені та університетські посади, безвідповідально впроваджували особисті світоглядні ідеї у видання вищої школи¹⁰, внаслідок чого такі єретичні для академічної науки максими, як «Україна — прабатьківщина аріїв» чи «Берегиня — богиня-захисниця народу», з'являлися на сторінках «ваківських» видань та університетських підручників. За словами історика С. Савченка, сучасна квазінаука, що ґрунтується на неоміфології, успішно мімікрує під науку, а її представники «одержують наукові ступені, займають високі посади в офіційній науковій ієрархії, впроваджують свої ідеї через офіційні інституції в масові підручники та намагаються перетворити маргінальний статус своїх концепцій на магістральний і навіть обов'язковий»¹¹. Попри усвідомлення цієї невтішної ситуації я досить довго заспокоювала себе думкою, що такими сучасними міфами захоплюються лише нечисленні маргінали, «любителі старовини» і, можливо, деякі групи неоязичників. На жаль, ці сподівання не виправдовуються, а визнана в міжнародній науковій спільноті фальшивка — «Велесова книга» — продовжує фігурувати на безлічі інтернет-ресурсів, які

⁹ Гримич М. Нові старі боги (з приводу книги Марії Лесів «Повернення рідних богів: сучасне українське рідновірство як альтернативна візія нації») // ЕІНС. — 2014. — Вип. 43. — С. 158.

¹⁰ Найяскравіший приклад такого псевдонаукового популізму під «дахом» «українського народознавства»: Лозко Галина. Українське народознавство. Вид. 5-те зі змінами та доповн. — Тернопіль: Мандрівець, 2011. — 512 с.

¹¹ Савченко С. В. Девіантна наука, космічна енергія та козацькі оселедці // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України: міжвуз. зб. наук. праць. — Дніпропетровськ: Ліра, 2014. — С. 275.

містять матеріали для шкільної підготовки з української літератури¹². Все ж таки в офіційних програмах підготовки учнів до ЗНО цієї підробки немає, однак це не зменшує її популярності. Про цю проблему, між іншим, уже неодноразово говорили раніше¹³, проте належного резонансу як у суспільстві загалом, так і у вужчому академічному середовищі ці дискусії не мали.

У своїй рецензії на монографію канадської фольклористики М. Лесів, присвячену дослідженню явища «рідновірства» в Україні та в канадській діаспорі, М. Гримич справедливо вказує на те, що в українській академічній спільноті досі спостерігається снобістське ставлення до «неоязичництва» як суспільного явища, а тим більше до відповідної друкованої продукції, вивчати яку видається заняттям ніби й недостойним¹⁴. Свідомо відносячи себе до таких снобів від науки, я все ж вважаю, що світоглядна система субкультури «неоязичників» надзвичайно цікава й строката, як і самі її носії, що належать до різних груп і течій. У їхньому середовищі утворилися своєрідні еkleктична міфологія й система цінностей, які попри наявні історичні, релігієзнавчі та фольклористичні досліджен-

¹² Наприклад: [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ukrlit.net/zno/8.html>; <http://ukrclassic.com.ua/katalog/usna-narodna-tvorchist-tadavnya-ukrajinska-literatura/1608-velesova-kniga>.

¹³ Гірік С. Наук-поп як зброя проти псевдонауки [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/columns/2012/05/3/83395/> (03.09.2017); Залізняка Л. Л. Новітні міфи в індоевропейській Східній Європі // Археологія. — 2002. — № 4. — С. 88—97; Новітні міфи та фальшивки про походження українців. — К.: Темпора, 2008 [Електронна версія]. Режим доступу: http://www.e-reading.mobi/bookreader.php/1013874/Novitni_mifi_ta_falshivki_pro_pohodzhennya_ukrainciv.html (29.09.2017); Струк Елена. Сотворение славян. Как археолог Евгений Сеница ищет корни и разрушает мифы [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://focus.ua/long/391942/> (24.02.2018); Гордієнко Я. Errare humanum est: 50 нарисів з українського примарознавства. — К.: Дуліби, 2014. — 215 с.

¹⁴ Гримич М. Нові старі боги... — С. 158, 161.

ня¹⁵ вимагають детальнішого вивчення в рамках соціокультурної антропології. Останнє, однак, не належить до моїх дослідницьких пріоритетів, тому не висвітлюватиметься в цьому тексті.

Зазначу, що, як і частина моїх колег по цеху, я волію уникати публічних дебатів, виступів та суперечок із псевдонауковцями та фальсифікаторами. Однак такий академічний снобізм не сприяє популяризації української гуманітарної науки в суспільстві: достойні, глибокі наукові праці фахівці читають у досить вузькому науковому колі й обговорюють серед відповідної аудиторії. Натомість псевдонаукові тексти, що поширюють хибну інформацію, видаються тисячними накладками, а їхні творці не цураються публічних виступів та самопіару. Прикрим наслідком цього стало поширення безрефлексійної, некритичної, поверхневої та відверто шкідливої для суспільства друкованої продукції, зате в обгортці української національної ідеї, що може забезпечувати легку популярність у часи кризи. Ця гіпокризія ускладнюється ще й постійною нестабільністю молодого українського суспільства, яке впродовж усього свого існування переживає болісний перехід від радянських структур і світоглядних засад до західної демократичної моделі.

Очевидно, що увесь період новітньої української історії — від завершення існування УРСР до останніх років, позначених російсько-українським військовим конфлік-

¹⁵ Lesiv Maria. *The Return of Ancestral Gods: Modern Ukrainian Paganism as an Alternative Vision for a Nation*. — McGill, Queen's University Press, 2013. — 244 p.; Тулик О. О. Язичницькі традиції в духовній культурі українців (90-ті рр. XX ст.): Автореф. дис. ... к. іст. наук; Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. — К., 2002. — 18 с.; Сморжевська Оксана. *Постмодерністські візії релігійності: сучасне язичництво у міській культурі (Україна в загальноєвропейському контексті)*. — К.: Видавець Олег Філюк, 2017. — 198 с.; Гуцуляк О. Б. *Неоязичництво як світоглядне явище (історико-філософський аналіз): Автореф. дис. ... к. філос. наук; Львівськ. нац. ун-т ім. І. Франка*. — Львів, 2005. — 27 с.

том та економічним колапсом, — характеризувався нестабільністю та різноманітними кризовими явищами. Тож такі сюжети, як популярність сеансів Кашпіровського та «заряджання води» Чумаком через телебачення на світанку 1990-х, пізніше захоплення «неоязичництвом», потреба представників різних прошарків суспільства звертатися до гільдії екстрасенсів, ворожок і знахарок, інформація про яких поширюється в мас-медіа та Інтернеті, є різними проявами одного культурного феномена, який деякі дослідники називають «архаїчним синдромом»¹⁶. Нині, проходячи, мабуть, найскладніший період за останні кілька десятиліть та новий етап свого *state building*, українське суспільство повниться новими міфами — політичними, інформаційними, медійними, історичними тощо — і переживає черговий сплеск «архаїчного синдрому». Останній не є явищем унікальним і характерним саме для сучасної доби, що прийшла на зміну постмодернізму, адже про популярність різних архаїчних вірувань у зв'язку з кризою суспільних і політичних інститутів у Європі писав ще в 1930-х роках історик Й. Хейзінга¹⁷.

¹⁶ Зокрема антрополог Костянтин Банніков визначає «архаїчний синдром» як своєрідний захисний механізм, що уявляє себе в тих особливих історичних ситуаціях та соціальних станах, коли «вищі форми культури» — гуманне право, закони, етико-естетичні норми — втрачають соціонормативну функцію. Дослідник вказує, що замість них у ролі «аварійних засобів соціального регулювання» актуалізуються архетипові механізми, «базові символи, що позбавлені семантичної варіативної багатомірності». Отже, в суспільствах, що переживають глибокі кризи, спостерігається «феномен реактуалізації архаїчного у сучасному», який доцільно вивчати в когнітивному культурному контексті. Див.: Банников Константин. Архаический синдром. О современности вневременного [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.strana-oz.ru/2013/1/arhaicheskij-sindrom-o-sovremennosti-vnevremennogo> (05.02.2017).

¹⁷ Хейзінга Йохан. Тени завтрашнього дня. Диагноз духовного недуга нашего времени // Тени завтрашнього дня. Человек и культура. Затемненный мир: Эссе / Сост., пер. с нидерл. и предисл. Д. Сильвестрова; коммент. Д. Харитоновича. — СПб., 2010. — С. 120—123.

Враховуючи все вищесказане, я вирішила все ж за допомогою цього тексту повернутися до теми, яку колись опрацьовувала як тему кандидатської дисертації і яка, вочевидь, сьогодні є на часі, адже зміна дискурсу міфологічного прямо пов'язана з поточними змінами в нашому суспільстві. Гадаю, варто знову проговорити, нехай я і ризикую повторитися, деякі аспекти та приділити увагу низці термінологічних і методологічних проблемних питань, відповідно згрупувавши їх. Однак потрібність пропонованої книги та відповідність її змісту викликам, які стоять перед суспільством, визначатиме сам читач.

Одразу ж зазначу, що в цьому тексті я не планую окремо розглядати міфи сучасності: медійні, інформаційні, політичні, суспільні, академічні тощо, приділяючи увагу особливостям їх виникнення та функціонування¹⁸. Побіжно

¹⁸ Деякі соціологи вважають, що більш прийнятним є використання терміна «квазіміфологія» на позначення «сучасних міфів». Так, Є. Головаха виокремлює складові квазіміфології — т. зв. «міфоїди» — «міфоподібні ідеологеми й хибні стереотипи масової свідомості», що виникли в пострадянських суспільствах як «антиподи радянської квазіміфології»: Головаха Є., Паніна Н. Міфологія в сучасній українській культурі: соціологічний аспект // Дух і Літера / Нац. ун-т «Києво-Могилянська академія». — К., 1998. — № 3—4. — С. 150. Доречно буде навести й думку фольклориста А. Топоркова, який виділив чотири групи «сучасних міфів» на пострадянському просторі: міфи політичного й громадського життя, що створюються політиками, партіями, журналістами; міфи, пов'язані з етнічною та релігійною самоідентифікацією; міфи, пов'язані з позарелігійними віруваннями (наприклад, міфи про НЛО та інопланетян, снігову людину, екстрасенсів тощо); міфи масової культури (наприклад, міф про Америку й американський спосіб життя) — *див.* Топорков А. Л. Мифы и мифология XX века: традиция и современное восприятие [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.ruthenia.ru/folklore/toporkov1.htm> (03.02.2017). Приймаючи цю систематизацію як таку, що відображає суть поняття «сучасна міфологія», додаю, що під цим терміном я розумію також сучасний стан побутування міфологічних вірувань та уявлень, які є частиною культури, що постійно змінюється. Детальніше цей аспект я зачепила тут: Буйських Ю. «Міфом може стати все, що покривається дискурсом»: сучасна міфологія у світлі міждисциплінарних досліджень. Рец. на Современная российская мифология: сб. статей / Сост. М. В. Ахметова. — М.: Рос. гос. гуманитар. ун-т, 2005. — 285 с. — (Серия «Традиция — текст — фольклор: типология и семиотика») // НТЕ. — 2013. — № 1. — С. 105—108.

я все ж торкатимусь деяких проблемних аспектів, із цими міфами пов'язаних. Крім того, я не могла не розглянути окремо один сучасний міф, а саме міф про «берегиню», який є кабінетним вимислом. Така прискіплива увага до цього міфу зумовлена передусім його популярністю в українському суспільстві, а також необхідністю розкрити його зміст і витоки, щоб розвіяти стійке масове переконання в його архаїчності.

«Берегиня», або Витвори кабінетної міфології

Беззаперечним є факт, що будь-яке суспільство не може функціонувати без міфів. Міфи завжди лишаються яскравою образною конструкцією, яка твориться та функціонує за власними правилами, однак включена до різних сфер життєдіяльності суспільства. Будь-який міф — це своєрідне втілення потреби спільного переживання, спільного досвіду і пов'язаної з ним символіки. Моїм завданням не є засудження певних міфів або ж спрощене оцінювання їх у бінарних категоріях, наприклад, «добрі» вони чи «погані». У цій книзі увагу приділено переважно **жіночим персонажам нижчої міфології** саме тому, що жіночі постаті є найбільш хибно романтизовані, застереотипізовані й пов'язані із сучасними конструктами, створеними письменниками, псевдонауковцями, засобами масової комунікації тощо. Крім того, в нашому культурно-інформаційному просторі існують образи, витворені вже в новітні часи — вони не мають жодного «давнього коріння» та зв'язку ні з архаїчними ритуалами та міфами традиційного аграрного суспільства, ні з українським фольклором другої половини XIX — початку XX ст., зафіксованим тогочасними зби-

рачами. Одним із найпопулярніших є образ «Берегині», на розгляді якого я зупинюся детальніше.

Працюючи над цим розділом, я провела невеличкий експеримент. Спершу внесла в гугл-пошук слово *«берегиня»*, потім спробувала пошукати інформацію про сполучення слів *«українська богиня берегиня»*. У першій частині експерименту результати були такими: взуттєва фабрика, меблева фабрика, майстерня кераміки, фірма з пошиття вишиванок, медичний центр, кондитерська, житловий комплекс (ОСББ), магазин дитячого взуття, агентство домашнього персоналу, онлайн-газета жіночої громадської організації (всі об'єкти в різних регіонах України) — цілком звичайні (повсякденні) об'єкти з популярною нині назвою. А от уже предметно заданий пошук *«українська богиня берегиня»* дав посилання на велику кількість ресурсів, що не просто вказують на популярність цього поняття, ба навіть уже символу в публічному дискурсі, а відкривають цілий міфологічний метанаратив про *«(давньо)українську богиню берегиню»*, яка буцімто є *«символом життя і родючості, втіленням жіночності, оберігає оселю від зла і хвороб»* тощо. Образ цієї начебто *«давньої богині»* використовується й у комерційних цілях, зокрема в такому етнографічно-рекреаційному комплексі, як *«Мамаєва Слобода»* в Києві, чи на курсах жіночої гімнастики *«Сила Берегині»*, у легенду яких вписано давньослов'янське язичницьке походження жіночих тілесних практик (що, ясна річ, не підтверджується жодними історичними джерелами).

Загалом варто вкрай обережно ставитися до такої доволі поверхової практики, коли певні явища культури без належного аналізу називають *«давніми»*, *«язичницькими»*, такими, що їхнє *«коріння сягає глибини віків»*, і т. п. передусім через брак вивірених та підтверджених джерел. Крім того, соціокультурна антропологія давно відійшла від того,

щоб будь-яке неоднозначне і багатозарове явище в культурі однозначно й узагальнено трактувати як «давнє», «язичницьке», «дохристиянське», «пережиток» тощо.

Говорячи про міф «берегині», треба з'ясувати, коли він виник, хто його створив, яке коріння цього образу, яких форм він набуває в суспільному та політичному житті. Я детально не розглядатиму гендерні аспекти функціонування цього міфу, які всебічно дослідила О. Кісь, назвавши «берегиню» «національним втіленням матриархатного міфу»¹⁹. Відповідно до мети цієї книги я прагну розвінчати «давність» та «архаїчність» цього міфу, спростувати декларований у публічному просторі його зв'язок із «давньоукраїнськими міфами».

«Берегиня» як образ з'явилася в інтелектуальному просторі УРСР наприкінці існування Радянського Союзу, коли під впливом курсу на перебудову та гласність прискорилися процеси трансформації в панівній на той час ідеології²⁰. Тоді відбувалися пошуки ідентичності, зокрема етнічного коріння. Також спостерігався перший потужний сплеск суспільного інтересу до національної історії, духовної культури, різноманітних символів, що були до того ж оповиті романтизмом свободи нової держави, яка починала власний шлях демократичного розвитку. У той винятково нестабільний час українське суспільство, що тільки-но формувалося, переживало згаданий вище «архаїчний синдром», черговий сплеск якого ми відчуваємо нині.

На цій хвилі романтичного національного піднесення і в умовах отриманої можливості публікувати тексти на

¹⁹ Кісь О. Кого оберігає Берегиня, або Матріархат як чоловічий винахід // «Я» (Інформаційно-освітнє видання). — Харків, 2006. — № 4 (16). — С. 11—16 [Електронна версія]. Режим доступу: http://social-anthropology.org.ua/wp-content/uploads/2014/10/Kis_matriarchy_Berehynia.pdf (02.09.2017).

²⁰ Орлова Т. Міфологема «Берегині» в світлі критики українських суспільствознавців // Сторінки історії: збірник наукових праць. — 2010. — Вип. 31. — С. 206.